УДК 27-4:321.01
DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/83-3-4

Олексій ТЕРЕЩУК,
orcid.org/0009-0002-7072-3485
викладач
Таврійського християнського інституту,
полковник
Збройних сил України
(Київ, Україна) zuikovvolodymyr1991@gmail.com

Валентин КОРЕНЕВИЧ,
orcid.org/0009-0006-1898-2593
викладач
Таврійського християнського інституту,
директор
Пасторсько-капеланського керівництва у Київській богословській семінарії
(Київ, Україна) olivebranch.ua@gmail.com

Василь ПОВОРОЗНЮК,
orcid.org/0009-0004-1641-1792
викладач
Таврійського християнського інституту
(Київ, Україна) vasjane1@gmail.com

ТЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ЦЕРКВОЮ І ДЕРЖАВОЮ В КОНТЕКСТІ СВЯТОГО ПИСЬМА

У цій роботі досліджуються теологічні засади взаємовідносин між Церквою та державою в контексті Святого Письма. Підкреслено, що держава, згідно з християнським поглядом, є установою, визначеною Богом для забезпечення порядку, підтримки соціальної справедливості та боротьби з моральним злом у суспільстві. Держава покликана охороняти громадський спокій і здійснювати правосуддя, керуючись законами, встановленими Богом через природні і моральні принципи. Церква, з іншого боку, має специфічну духовну місію, яка полягає в проповідуванні Царства Божого, духовному освітленні та моральному вдосконаленні людей. Церква не повинна втручатися в політичні справи, оскільки її призначення служити Богові і підтримувати моральну основність суспільства. Духовна місія Церкви охоплює навчання та благовістування віри, в той час як державна влада покликана створювати умови для суспільного спокою та безпеки. У контексті Святого Письма взаємовідносини між Церквою і державою є складними, адже християни повинні коритися державній владі, проте в питаннях віри та моральних переконань їхня свобода залишається недоторканною. З одного боку, держава має забезпечувати мир, законність і стабільність, а з іншого Церква повинна залишатися духовним провідником, сприяючи моральному розвитку і оберігаючи свої віровчення від політичного впливу. Визначення чітких меж між духовною і світською владою сприяє не лише підтримці внутрішнього миру в суспільстві, але й допомагає уникнути конфліктів, що можуть виникнути через неправильне трактування місця кожного інституту в суспільному устрої. Цей аналіз взаємовідносин між Церквою і державою дозволяє краще зрозуміти їхню взаємодію у рамках християнської теології та розкрити необхідність забезпечення їхнього функціонування в окремих, чітко визначених сферах без взаємних втручань, що сприяє гармонії в суспільстві.

Ключові слова: *Церква, держава, взаємовідносини, Святе Письмо, роль Церкви, роль держави.*

Oleksii TERESHCHUK,
orcid.org/0009-0002-7072-3485
Lecturer
Tavriski Christian Institute,
Colonel
Armed Forces of Ukraine
(Kyiv, Ukraine) Vd.okzahid@gmail.com

Valentyn KORENEVYCH,
orcid.org/0009-0006-1898-2593
Lecturer
Tavriski Christian Institute,
Director
Pastoral and Chaplaincy Leadership at the Kyiv Theological Seminary
(Kyiv, Ukraine) olivebranch.ua@gmail.com

Vasyl POVOROZNYUK,
orcid.org/0009-0004-1641-1792
Lecturer
Tavriski Christian Institute
(Kyiv, Ukraine) vasjane1@gmail.com

THEOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN CHURCH AND STATE IN THE CONTEXT OF HOLY SCRIPTURE

This paper explores the theological foundations of the relationship between the Church and the state in the context of Holy Scripture. It emphasizes that, according to the Christian perspective, the state is an institution established by God to ensure order, uphold social justice, and combat moral evil within society. The state is called to safeguard public peace and administer justice based on laws ordained by God through natural and moral principles. The Church, on the other hand, has a specific spiritual mission, which consists of proclaiming the Kingdom of God, providing spiritual enlightenment, and fostering moral improvement among people. The Church should not interfere in political matters, as its purpose is to serve God and uphold the moral foundation of society. The spiritual mission of the Church includes teaching and spreading the faith, while state authority is tasked with creating conditions for public peace and security. In the context of Holy Scripture, the relationship between the Church and the state is complex, as Christians are called to obey governmental authority; however, their freedom in matters of faith and moral convictions remains inviolable. On the one hand, the state must ensure peace, legality, and stability, while on the other, the Church must remain a spiritual guide, promoting moral development and protecting its doctrines from political influence. Defining clear boundaries between spiritual and secular authority not only fosters internal peace within society but also helps prevent conflicts that may arise from misinterpreting the roles of each institution in the social structure. This analysis of the relationship between the Church and the state provides a deeper understanding of their interaction within Christian theology and highlights the necessity of maintaining their functions in separate, clearly defined spheres without mutual interference, thus promoting harmony in society.

Key words: *Church, state, relationship, Holy Scripture, role of the Church, role of the state.*

Актуальність теми теологічних засад щодо взаємовідносин між Церквою і державою в контексті Святого Письма зумовлена кількома важливими чинниками, що відображають сучасні суспільно-політичні та релігійні процеси в Україні та світі. У сучасному глобалізованому світі взаємодія між релігійними та державними інститутами набуває особливої важливості через їх взаємовплив на моральні, соціальні, політичні та культурні аспекти життя громадян. У період політичних та соціальних трансформацій, таких як війна, соціальна нестабільність, релігійні конфлікти та питання прав людини, правильне розуміння ролі Церкви та держави в житті суспільства є надзвичайно важливим.

Вивчення біблійних засад взаємовідносин між Церквою та державою дозволяє знайти духовно обґрунтовані відповіді на ці виклики, зберігаючи баланс між світською та духовною владою. Біблійні принципи взаємодії між Церквою та державою можуть стати важливим джерелом моральних орієнтирів для сучасного суспільства. Зокрема, питання підпорядкування владі, покори, праведного управління та взаємної підтримки можуть бути використані для формування етичних стандартів державного управління та суспільної моралі. Взаємодія між Церквою і державою є не лише релігійним, але й історичним та соціальним феноменом. Вивчення біблійних принципів допомагає глибше зрозуміти історичний контекст цієї взаємодії, зокрема, у періоди, коли релігійні інститути мали значний вплив на політичні рішення, або коли, навпаки, були підпорядковані державній владі. Це дозволяє краще оцінити розвиток концепції держави та Церкви в християнському контексті (Палінчак, 2014).

Питання розмежування та взаємодії релігійної та політичної сфер є актуальними і для сучасної України, де питання релігійної свободи, прав людини, а також роль держави у релігійних питаннях є предметом обговорення. Теологічний аналіз біблійних засад може допомогти знайти шляхи

для збалансованої взаємодії Церкви і держави в контексті сучасного суспільства, забезпечуючи збереження духовної свободи при збереженні громадянського порядку. Таким чином, дослідження теологічних засад взаємовідносин між Церквою та державою в контексті Святого Письма є важливим для розуміння не тільки релігійної, але й соціальної та політичної реальності сьогодення, сприяючи розвитку духовних цінностей і моральних орієнтирів в умовах глобальних змін.

Основні результати дослідження. У християнському контексті відносини між Церквою та державою мають глибокі теологічні корені, що зумовлюються як вченням Святого Письма, так і історичними реаліями. Від початку християнства і до сьогодні держава часто розглядала Церкву як виклик її владі. Ці відносини були не лише результатом релігійної конфліктності, а й інструментом для розгляду питань, що стосуються моральних норм і впливу релігійних інститутів на суспільство.

Як зазначав британський історик лорд Ектон: «Влада розбещує; а абсолютна влада розбещує абсолютно». Цей вислів підтверджує, що державна влада, що спрямована на утримання контролю і верховенства, часто готова приносити в жертву інші цінності, зокрема моральні та релігійні. Це зіткнення між владою та істинною моральною сутністю, яка втілюється у християнській релігії, є основною проблемою, що постає перед Церквою в контексті взаємодії з державою (Бліхар, 2013). В історичному контексті важливим моментом є розуміння позиції Ісуса Христа, який чітко заявив Пілату, що Його Царство не від цього світу (Ів. 18:36). Проте, Церква, як продовження земного служіння Христа, діяла в межах мирської влади, іноді вступаючи в суперечності з її діями.

Відносини між Церквою та державою стали складнішими після 313 року, коли імператор Костянтин проголосив християнство офіційною релігією Римської імперії. Церква почала отримувати державну підтримку, що створило можливості для використання релігійного авторитету в політичних та соціальних справах. Проте, цей союз з державою призвів до негативних наслідків, зокрема до переслідування язичників і тих, хто відмовлявся від християнства.

Імператор Феодосій, в свою чергу, у 381 та 383 роках ухвалив законодавчі акти, які сприяли перетворенню християнства на державну релігію, що призвело до примусового навернення. Церква, в свою чергу, почала виконувати функцію підтримки влади, що призвело до використання насильства на релігійній основі, що суперечило первісному християнському вченню про любов і мир (Мякінченко, 2024).

У результаті, за часів імператора Костянтина, Церква і держава стали тісно пов'язаними, що викликало розвиток думки про союз Церкви з державою, часто на шкоду духовним принципам Євангелія. Це питання залишалося актуальним в наступні століття, коли релігійні організації ставали частиною політичних і соціальних структур, виправдовуючи дії держави, навіть коли вони суперечили основним християнським заповідям. Таким чином, взаємовідносини між Церквою та державою є складним і суперечливим процесом, який неодноразово призводив до переосмислення християнських принципів у контексті мирських реалій.

Відносини між Церквою та державою у християнському контексті мають глибоке теологічне підґрунтя, що формується через історичні та духовні реалії. З самого початку християнства Церква і держава взаємодіяли через питання влади, авторитету та моральних цінностей, визначених Святим Письмом (Палінчак та ін., 2015). Важливим етапом у цих взаєминах є період, коли Римська імперія переживала внутрішній розпад, а після падіння Західної Римської імперії в 476 році Церква стала фактично єдиним стабільним інститутом у Європі. Згідно з історичними даними, після цього часу Римське папство здобуло величезну політичну силу. У період середньовіччя воно стало фактично квазі-державою, яке володіло земельними володіннями, збирало податки, укладало дипломатичні угоди та брало участь у війнах. Папство підтримувало і розвивало ідею синергії між церковною і світською владою, що виявлялася в прагненні до єдності церкви і держави як єдиного інституту (Войналович та ін., 2012).

У цій ситуації церква почала виконувати функції, притаманні земним державам, а її керівники, зокрема єпископи, стали землевласниками і носіями світської влади. Однак цей процес супроводжувався поступовим витісненням ідеалів безкорисливої любові та самопожертви, які пропагував Христос, на користь політичних інтересів.

Криза єдності церкви і держави проявилася в період реформації XVI століття, коли розпочалася боротьба за релігійні та політичні пріоритети, що призвела до поділу християнства на численні деномінації. Важливим етапом був конфлікт між Римським папою і англійським королем Генріхом VIII, який оголосив себе главою Англіканської церкви в результаті відмови папи дати дозвіл на розлучення. Значення цього процесу для розвитку взаємин між Церквою і державою важко переоцінити. Він став відправною точкою для численних дискусій щодо місця Церкви в суспільстві, її ролі в державному управлінні та моралі, що лежить в основі цивільної влади (Рєзков, 2010).

Радикальні реформи, зокрема від анабаптистів, моравійців, сепаратистів і баптистів, порушували питання необхідності відокремлення Церкви від держави. Вони вважали, що Церква повинна складатися лише з тих, хто щиро увірував у Христа, а не з усіх громадян. Водночас вони наголошували на необхідності уникати мирських справ і насильства, в тому числі участі в державному управлінні або в примусових діях. Протистояння між цими групами та домінуючими церковними та державними властями вказує на існування різних поглядів на взаємодію Церкви і держави. Водночас, відокремлення Церкви від держави мало теологічні підстави, що ґрунтувалися на розумінні духовного покликання Церкви. У контексті Святого Письма, роль Церкви і держави чітко визначена через біблійне одкровення. Ісус, звертаючись до Петра, заявляє: «Я скажу тобі, що ти – Петро, і на цім камені Я збудую свою церкву, і брами пекла не здолають її» (Мф 16:18-19). Церква, згідно з цим висловом, побудована на визнанні Ісуса як Господа і Месії, і її сила не може бути зруйнована.

Церква має особливу духовну владу, яка відрізняється від мирської влади держави. Державна влада відповідає за встановлення законів і забезпечення порядку через силові структури, в той час як Церква покликана нести духовну істину, відповідно до вічного і незмінного закону, що визначений Богом. Ця різниця у функціях між Церквою та державою стає основою для їхнього теологічного поділу, який також визначає сферу їхнього впливу в суспільстві.

Завдання і функції Церкви в контексті теології. Церква отримала від Бога важливу місію, яка полягає в поширенні Царства Небесного через помісні церкви, проповідуванні Євангелія і залученні людей до спасіння. Завдання Церкви включають:

1. Поширення Царства Небесного землею через помісні церкви.

2. Проповідування Євангелія про Ісуса та запрошення людей до спасіння.

3. Захоплення якомога більшої кількості людей для небесного Царства.

Ісус говорить у Євангелії: «Ідіть по цілому світі та проповідуйте Євангеліє всякому творінню. Хто повірить і охреститься, буде врятований, а хто не повірить, буде засуджений» (Мар. 16:15-16).

Функції Церкви включають:

1. Прославляти Бога.

2. Пасти овець, живлячи віруючих Словом Божим, допомагаючи їм зростати духовно.

3. Проповідувати Євангеліє світу, щоб люди отримали спасіння від Бога.

4. Молитовно протистояти духовним силам зла, щоб не дозволити їм впливати на країну та народ.

5. Донесення до земних правителів вимог Бога щодо функцій держави і правильного використання владних повноважень.

Церква виконує ці функції, служачи людям і прославляючи Бога. Вона не є державним органом і не проповідує політику влади, але через свої дії благословляє людей у всіх сферах життя та поширює Царство Боже. Церква володіє духовною владою і силою, здатною руйнувати бісівську опору диявола, що перешкоджає народам і країнам. Як сказано в 2 Кор. 10:4-5: «Зброя нашої боротьби не тілесна, а сильна в Бозі на знищення твердинь; ми руйнуємо задуми і всяку гордість, що повстає проти Божого пізнання».

Боротьба Церкви не фізична, а духовна. «Наша боротьба не є з тілом і кров'ю, але з начальниками, з владою, із світовими правителями темряви цього [віку], з піднебесними духами злоби» (Еф. 6:12). Тому і засоби боротьби Церкви духовні, головним чином це є Слово Боже та молитви.

Молитви, як показано на прикладі пророка Іллі, мають великий вплив на стан країни (Як. 5:17-18). Водночас Ісус, проповідуючи і молячись, дивував людей своєю владою, наказуючи нечистим духам, і вони слухали Його (Мар. 1:27). Біблія наголошує на духовній владі Церкви, яка відрізняється від фізичної чи політичної влади. Ісус заявляє: «Царство Моє не від цього світу» (Ін. 18:36), що підтверджує, що хоча Боже Царство не належить до політичних структур, воно має відношення до сучасного світу. Царство Боже і помісна церква керуються не законами цього світу, хоча остання частково підзвітна державним інститутам, що регулюють земне життя.

Духовна влада, яку Ісус передав Церкві, має силу, яка здатна впливати на країну глибше і ефективніше, ніж соціальні чи політичні реформи. Важливим завданням Церкви є виконання її призначення, яке включає не лише захист суспільства, але й попередження про гріх. Церква повинна залишатися вірною своєму покликанню та уникати компромісів з гріхом, адже це є запорукою благословення для країни.

Коли Церква відмовляється від своєї місії і піддається компромісам з владою, наслідки для держави можуть бути руйнівними. Пророки та духовні лідери покликані передавати Божі вказівки владі, що забезпечує справедливість і моральність у суспільстві. За відмову від виконання цієї місії настають тяжкі наслідки, як це зазначено у книзі Осії (4:1), де вказується на відсутність істини, милосердя та богопізнання, що веде до руйнації.

Церква має бути вірною Божим заповідям і попереджати владу про можливі порушення Божественних законів. Коли державні закони суперечать Божим, наприклад, дозволяючи аборти, це призводить до духовного і морального занепаду нації. Порушення Божих заповідей, таких як «не вбивай», має негативний вплив не лише на мораль, але й на економічний стан країни.

Праведність, прийнята народом, є основою благополуччя держави. Церква, проповідуючи істину, має бути активним учасником у процесі духовного оновлення, що здатне привести до благословення країни. І навпаки, коли Церква мовчить і не виступає проти порушень, наслідки цього відчуваються по всій державі. Як зазначено в Приповістях 14:34, «праведність підносить народ, а гріхи зменшують племена».

Влада має виконувати земні обов'язки, тоді як Церква покликана служити духовним благом, керуючись Божим Словом. Важливим аспектом є те, що хоча віруючі можуть бути політиками і приносити користь державі, основна місія Церкви – духовна, а не політична. Вона повинна залишатися невід'ємною частиною суспільства, не допускаючи втрату моральних орієнтирів і забезпечуючи духовне підґрунтя для державної діяльності.

Збереження моральних стандартів і вірність Божим заповідям – це основа стабільності і процвітання країни. Коли Церква виконує своє покликання, вона сприяє зміцненню держави та благословенню її народу. Держава в християнському розумінні є людським утворенням, допущеним Богом. Існують два основні підходи до її природи:

Природне утворення: держава є необхідною для соціального порядку, оскільки людина, як соціальна істота, потребує організованої влади. Наприклад, Фома Аквінський вважав метою держави досягнення загального блага. Наслідок гріха: після гріхопадіння людина потребує сили державної влади для приборкання зла, оскільки в Едемі держави не було, а природа людини схильна до гріха. Це вчення пропагували Августин та Іоанн Златоуст.

Обидва підходи зводяться до принципу обмеженої лояльності християн до світської влади, що здійснюється «по совісті та заради Господа» (2 Петр. 2:13). Це означає, що християнська покора державній владі виправдана лише в тих випадках, коли держава діє на благо, протидіючи злу, але така покора не повинна поширюватися на відносини з Богом чи право жити згідно з вірою. Держава за своєю суттю двояка: вона покликана служити добру, але використовує силу, що може стати джерелом зла. Вона не має мети створити рай на Землі, але повинна запобігти перетворенню життя на пекло Рєзков, 2010).

Церква, у свою чергу, повинна бути відокремлена від держави. Царство Боже і помісна церква керуються не законами цього світу, хоча іноді можуть бути підзвітні певним державним інститутам, що впорядковують життя суспільства. Церква повинна займати своє місце, призначене Богом, і виконувати свої функції, щоб стати захисником суспільства та благословенням для країни. Однак, диявол, прагнучи заволодіти країною, намагається ослабити церкву, розбиваючи її моральне єднання та сімейні зв'язки віруючих. Ці теологічні засади вказують на необхідність чіткого розмежування між духовною і світською владою, що дозволяє кожній з них виконувати свої призначення без надмірного впливу однієї на іншу.

Згідно з християнським вченням, держава є інструментом Божим, що має право застосовувати силу за необхідності. Християнинові заповідається коритися державній владі, оскільки вона є Божим служителем для встановлення порядку в суспільстві та стримування зла.

Християни повинні дотримуватись двох основних заповідей. Жити згідно з вченням Христа, викладеним у Нагірній проповіді, що визначає моральні цінності Царства Божого, яке лише прийде у повноті. Сприяти державі в підтримці миру, що засвідчить владу Бога над світом. Християни, не відповідаючи злом на зло, мають розривати коло зла, зберігаючи мир у своїх відносинах із державою. Вони можуть перебувати в межах Богом встановлених державних структур, які використовують силу для протистояння злу в занепалому світі (Мелехова, 2019).

Згідно з теологією, Бог заснував три інститути, які виконують свої особливі функції в суспільстві: державу (для забезпечення порядку), сім'ю (для продовження роду) та Церкву (для проповіді Царства Божого). Кожен із цих інститутів має свою роль і важливість. Держава є інструментом для забезпечення справедливого соціального порядку. Помилковим є уявлення, що функції держави визначаються лише волею народу. Як зазначав Ісус Христос під час допиту перед стратою, Пілат не мав би влади, якби вона не була надана Богом. Апостол Павло вважав владу Божим слугою, яка покликана покарати зле і заохочувати добро (Зінкевич, 2019).

Держава існує через волю Бога і є відповіддю на потреби людської природи. Вона не має мети спокутувати світ, а лише стримує зло та окреслює межі людської поведінки. Її завдання – захист життя і власності громадян, підтримання миру та

порядку, але не лікування злочинів чи встановлення Царства Божого на землі (Зінкевич, 2019). Коли Бог утвердив Ізраїль, першим кроком стало надання народу Закону. Це не лише релігійна, але й цивільна необхідність, що забезпечує порядок у суспільстві. Уже до того, як Мойсей отримав Десять заповідей, потреба у цивільному законодавстві була очевидною.

Висновок. Теологічні засади взаємовідносин між Церквою та державою, що розглядаються в контексті Святого Письма, демонструють важливість взаємодії між двома інститутами, кожен з яких має свою визначену роль у суспільстві. Держава, як Божий інструмент, покликана забезпечувати порядок, стримувати зло та підтримувати моральні норми. Християни повинні коритися владі заради підтримки миру та благочестя, але не підкорятися в питаннях віри. Водночас, Церква повинна виконувати свою місію, сприяючи духовному розвитку та проповідуванню Царства Божого, зберігаючи при цьому свою незалежність від світської влади. Підкорення християнина державній владі є обмеженим і повинно обмежуватись рамками громадянської покори, не порушуючи права на віру та поклоніння. Ця взаємодія між державою і Церквою не передбачає їхнього злиття або конкуренції, але вимагає чіткої відокремленості з метою виконання кожним із цих інститутів своїх призначених завдань. Держава не має на меті встановлення Божого Царства на землі, а лише сприяє соціальному порядку та моральному клімату для досягнення загального блага.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Палінчак М. М. Держава і церква у постсоціалістичних суспільствах (на прикладі країн Центральної Європи та України): монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 408 с.
2. Бліхар В. С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 516 с.
3. Мякінченко І. О., Стельникович С. В. Міжконфесійні відносини та державотворення в Україні (1990-ті – 2010-ті роки). Житомир: Вид. дім «Бук-Друк», 2024. 296 с.
4. Палінчак М., Галда П., Лешанич М. Релігійний фактор у міжнародних відносинах: Навч. посіб. для студентів УжНУ. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2015.
5. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України : монографія / В. Войналович та ін. Київ: Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 272 с.
6. Рєзков М. Моделі взаємин церкви і держави в контексті політики Української держави щодо церкви. *Проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр.* Київ. 2010. № 1. С. 63–75.
7. Мелехова О. С. Європейські моделі державно-церковних відносин та їх адаптації в Україні: дис. … канд. філос. наук: 09.00.11. Київ: Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2019. 210 с.
8. Зінкевич Т. Християнська релігія і церква як чинник державотворення в Київській Русі : дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2019. 200 с.

REFERENCES

1. Palinchak M. M. (2014) Derzhava i tserkva u postsotsialistychnykh suspilstvakh (na prykladi krain Tsentralnoi Yevropy ta Ukrainy) [State and Church in Post-Socialist Societies (using the example of Central European countries and Ukraine)]. Uzhhorod: Polihraftsentr «Lira». 408 p. [in Ukrainian].
2. Blikhar V. S. (2013) Derzhavno-tserkovni vidnosyny yak eksplikatsiia dykhotomii vlady ta suspilstva u yevropeiskii filosofii [Church-state relations as an explication of the dichotomy of power and society in European philosophy]. Lviv: LvDUVS. 516 p. [in Ukrainian].
3. Miakinchenko I. O., & Stelnykovych S. V. (2024) Mizhkonfesiini vidnosyny ta derzhavotvorennia v Ukraini (1990-ti – 2010-ti roky) [Interfaith Relations and State Building in Ukraine (1990s – 2010s)]. Zhytomyr: Vydavnychyi dim «Buk-Druk». 296 p. [in Ukrainian].
4. Palinchak M., Halda P., & Leshanych M. (2015) Relihiinyi faktor u mizhnarodnykh vidnosynakh [Religious factor in international relations]. Uzhhorod: Polihraftsentr «Lira». [in Ukrainian].
5. Voinalovych V., Yelenskyi V., Kyriushko M., Kochan N., & Rublova N. (2012) Relihiinyi chynnyk u protsesakh natsiie- ta derzhavotvorennia: dosvid suchasnoi Ukrainy [Religious factor in the processes of nation- and state-building: the experience of modern Ukraine]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. 272 p. [in Ukrainian].
6. Riezkov M. (2010) Modeli vzaiemyn tserkvy i derzhavy v konteksti polityky Ukrainskoi derzhavy shchodo tserkvy [Models of church-state relations in the context of the Ukrainian state's policy towards the church]. Problemy mizhnarodnykh vidnosyn: Zb. nauk. pr. – Problems of international relations: Collection of scientific works. Kyiv. 1. 63–75. [in Ukrainian].
7. Melekhova O. S. (2019) Ievropeiski modeli derzhavno-tserkovnykh vidnosyn ta yikh adaptatsii v Ukraini [European models of state-church relations and their adaptation in Ukraine]. Kyiv: Drahomanov National Pedagogical University. 210 p. [in Ukrainian].
8. Zinkevych T. (2019) Khrystyianska relihiia i tserkva yak chynnyk derzhavotvorennia v Kyivskii Rusi [Christian religion and church as a factor in state formation in Kievan Rus]. Kyiv: Lesya Ukrainka Volyn National University. 200 p. [in Ukrainian].